

УДК 94(476)

А.В. БЕЛЫ

«ЖОЎТЫЯ РУСІНЫ» АНТЫЧНАСЦІ: МАГЧЫМЫ ЭТЫМАЛАГІЧНЫ ПРОДАК «БЕЛАЙ РУСІ»?

У манаграфіі «Хроніка Белай Русі» аўтар зрабіў спробу рэканструкцыі ўзнікнення ў свядомасці сярэднявечных схаластаў уяўлення пра Белую Русь, і наступнага «набыцця радзімы» гэтым тэрмінам. Хаця на сённяшні дзень няма падстаў адмаўляцца ад асноўных высноў згаданай манаграфіі, некаторыя яе палажэнні, якія датычаць ранніх этапаў гісторыі назвы, падлягаюць удакладненню, па меры таго як уводзяцца ў навуковы ўжытак і асэнсоўваюцца ўсё новыя факты. У прыватнасці, нельга выключаць магчымасці, што пэўны ўплыў на фарміраванне заходнееўрапейскага паняцця «Белая Русь» аказалі антычныя звесткі пра «жоўтых русінаў» (*flavi Rutheni*).

Пры рэканструкцыі логікі развіцця сярэднявечнай навуковай наменклатуры трэба браць пад увагу асаблівасці мыслення схаластаў. Іх навуковым поглядам, у т.л. геаграфічным і этнаграфічным, былі ўласцівыя кампілятыўнасць, эклектычнасць, самастойнасць. Нават пры аспрэчванні ўласным досведам аўтарытэту папярэднікаў дадзеныя апошніх працягвалі суіснаваць з новымі. Псеўдагеаграфічныя назвы, створаныя фантазіяй, а іншым разам – і неахайнасцю або несумленнасцю падарожнікаў ці шкаляроў, звычайна не адкідаліся за непатрэбнасцю. Іх імкнуліся дапасаваць да малавядомых тэрыторый, калі для таго быў хоць нейкі прэтэкст, ці выкарыстоўвалі пры «хрышчэнні» толькі што адкрытых земляў. Выдатны сучасны рускі германіст А. Назаранка акрэслівае гэтую з'яву тэрмінам «антыкізацыя», г.зн. стылізацыя, падробка пад антычнасць, прыстасаванне антычнай геаграфічнай і этнічнай тэрміналогіі пад рэаліі (дакладней, пад вобразную сістэму) значна пазнейшых часоў.

«Жоўтыя русіны» ўпершыню сустракаюцца ў трактате «Імператарскія дасугі» першай чвэрці XIII ст. у кантэксце геаграфічнага агляду Еўропы: «Polonia in uno sui capite contingit Russiam, quae et Ruthenia, de qua Lucanus: Solvuntur flavi longa statione Rutheni» – «Польшча адным са сваіх акрайкаў мяжуе з Руссю, якая [завецца] таксама Рутэніей, пра яе Лукан [піша]: Вось і адвечный пастой ходзіць ад русых рутэнаў» [3, с. 65; 7. с. 44]. Гэта твор англійскага схаласта Гервазія Тыльберыйскага, які працаваў у паўднёвафранцузскім Арлі.

Пераклад слова *flavi* як «русыя» не зусім адэкватны і належыць аўтару рускага перакладу «Фарсаліі» Л. Астрамаву і яго рэдактарам (1951 г.). Насамрэч слова *flavus* азначае хутчэй жоўты, больш дакладна, залаціста-жоўты або саламяна-жоўты колер, колер спелай нівы і адпаведна эпітэт багіні Цэрэры, а субстантываванае *flavus*, паміж іншым, «залаты», г.зн. залатую манету [4, с. 330]. Марк Аней Лукан, рымскі паэт I ст. н.э. (39 – 65), аўтар «Фарсаліі, або паэмы пра грамадзянскую вайну», канешне, не мог ведаць нічога пра Русь, якой у ягоныя часы проста не існавала. «Рутэны», якіх ён згадвае, – адно з кельцкіх плямёнаў, якія задоўга да н.э. пасяліліся ў Паўднёвай Францыі, у басейне Роны (як мяркуюць, прыйшоўшы аднекуль з поўначы або ўсходу). Гэта не выпадковы, аказіянальны, але добра вядомы з розных крыніц («Нататак аб гальскай вайне» Юлія Цэзара, «Натуральная гісторыя» Плінія) этнонім. Цытата з Лукана ў Гервазія абсалютна дакладная [6, с. 18]; аднак карэктны пераклад яе ў кантэксце самой паэмы I ст. «Фарсалія» і ў кантэксце схаластычнага трактату XIII ст. мусіць быць

абсалютна розным: у першым выпадку гутарка ідзе пра «жоўтых рутэнаў», у другім – пра «жоўтых русінаў».

Паміж *рутэнамі* Лукана і *русінамі* Сярэднявечча і ранняга Новага часу няма аніякага сваяцтва. Але такое сваяцтва было па сугучнасці прылісана ім сярэднявечнымі схаластамі XII ст., як пераканаўча давёў А. Назаранка. Наколькі яму ўдалося высветліць, упершыню антычны тэрмін *Rutheni* ў мадэрнізаваным значэнні «русіны», «рускія» выступае ў «Аўгсбургскіх аналах» пач. XII ст. («гех Rutenogum»), пасля чаго на працягу кароткага часу атрымлівае распаўсюджванне ў лацінамоўным пісьменстве амаль усёй Еўропы. Усяго на дзесяцігоддзе пазней за «Аўгсбургскія аналы» тэрмін *Rutheni* ўжо паслядоўна праводзіцца ў «Хроніцы» першага польскага гістарыёграфа Ананіма Гала (які, хутчэй за ўсё, меў французскае паходжанне). З дадзеных Назаранкі бачна, што найбольш актыўна тэрмін *Rutheni* распаўсюджваўся па паўднёвай частцы Заходняй Еўропы (Баварыя, Аўстрыя, Чэхія, Венгрыя) [7, с. 42]. Магчыма, пераасэнсаванне старажытнага тэрміна спачатку адбылося прыкладна ў той частцы Францыі, дзе ўласна і жылі *Rutheni* Антычнасці.

Уяўленая этымалагічная сувязь паміж *рутэнамі* і *русінамі* дагматычным светапоглядам схаластаў успрымалася не метафарычна, а літаральна. Для Назаранкі «едва ли подлежит сомнению, что термин *Rut(h)eni* / *Rut(h)enia* применительно к руси / Руси относится к тому обширному классу «ученой» этно- и хоронимии средневековья, которая заменяла реальные названия заимствованиями, как правило, из античной ономастической номенклатуры по принципу либо той же территориальной приуроченности, либо большей или созвучности. В византийской литературной традиции такая тенденция была выражена очень сильно, в историографических жанрах будучи даже господствующей: Русь именовалась «тавроскифами», венгры – «гуннами», болгары – «мисьянами»); но и в литературе латинского средневековья она достаточно заметна» [7, с. 43]. Гэта супадае з думкай, выказанай аўтарам гэтага артыкула ў манаграфіі «Хроніка Белаі Русі»: «Калі б вядомы слоўнік лацінскіх геаграфічных назваў сярэднявечча *Orbis Latinus* складалі не ў XIX, а ў XV – XVI ст., безумоўна, разам з *Thule* і *Riphaei*, *Albania* і *Russia* туды трапіла б і *Russia Alba*. Гэтая вучоная назва ў дачыненні да Ноўгарада гучала не менш узнёсла, чым *Caledonia* да Шатландыі, *Hibernia* – да Ірландыі, *Lusitania* – да Партугаліі, *Helvetia* – да Швейцарыі і г.д. Як правіла, краіны называлі імёнамі народаў, якія насялялі іх у рымскую эпоху ці ўвогуле ў такой старажытнасці, якую маглі прасачыць схаласты па сваіх крыніцах. Часта такія традыцыйныя вучоныя назвы набывалі вядомасць больш шырокую, чым аўтэнтчныя. *Belgica* і *Britannia* ўрэшце зрабіліся афіцыйнымі для адпаведных краін, а *Bohemia* доўгі час выкарыстоўвалася ў гэтай якасці. Магчыма, часам эпітэт *alba* ўвогуле не меў аніякай сэнсавай нагрукі, а прыкладаўся да назвы *Russia* проста, каб падкрэсліць зрудыцыю аўтара» [2, с. 40].

Больш ранні тэрмін сярэднявечнай паціны *Ruscia*, які працягваў існаваць пераважна як назва краіны Русь (у адрозненне ад *Rutheni*, які ўжываўся пераважна як этнонім), магчыма, быў больш характэрным для Поўначы Заходняй Еўропы. Назаранка таксама звяртае ўвагу на венгерскую хроніку XII – XIII ст. «Дзеі венграў» (*Gesta Hungarorum*), у якой Русь называецца і *Rutenia* (аднойчы), і *Ruscia* (двойчы), прычым форма *Ruscia* абодва разы ўжытая ў складзе абароту *Ruscia que Susudal vocatur* [8, с. 137]¹. Назаранка дапускае, што тут мае месца спроба тэрміналагічна адрозніць паўночна-ўсходнюю Уладзіміра-Суздальскую Русь і паўднёвую (Галіцка-Валынскую), спасылаючыся пры гэтым на адносна

¹ Упершыню на гэта звярнуў увагу В. Шушарын.

большую распаўсюджанасць тэрміна *Rut(h)eni* ў крыніцах, якія паходзяць з тэрыторыі Венгрыі, Аўстрыі, Баварыі (трактат 1140-х гг. «Перанясенне рукі Св. Стэфана» (*rex Rutenorum*) і г.д. [7, с. 43]. У якасці дадатковага аргумента можна прывесці той факт, што ў канцы XIII ст. венгерскі храніст Шымон Кезаі ў сваёй апрацоўцы *Gesta Hungarorum* пісаў пра перасяленне продкаў венграў з іх прарадзімы ў IX ст.: «Затым уступілі ў Суздаль, Русь і землі чорных куманаў (*Susdaliam, Rutheniam et nigrorum Comanorum terras ingressi*)» [1, с. 240-257]. відавочна, таксама падзяляючы паўночную і паўднёвую Русь, прычым назва *Ruthenia* датычыла толькі апошняй.

У такім выпадку цалкам магчыма, што форма, у якой «белыя русіны» згадваюцца ў венгерскіх крыніцах XIV ст. (*rex Ruthenorum Alborum* «Жыцця Св. Кунегунды, княгіні Кракаўскай» і *terra Alborum Rutenorum* Дубніцкай хронікі), з'яўляецца заканамернай. Гэтая заўвага істотная для маёй дыскусіі [10, с. 5-26; 11, р. 13-48] з Алеагм Латышонкам наконт крытэрыяў магчымасці таго ці іншага «механізму» пераасэнсавання назвы *Белая Русь* у свядомасці кабінетных вучоных XIII – XVI ст. У прыватнасці, паведамленне «Апісання земляў» Дублінскага рукапісу пра «Белую Русь» (менавіта ў форме *Alba Ruscia*, а не *Alba Ruthenia*) больш лагічна аднесці менавіта да паўночнай Русі (і гэта далёка не адзіны аргумент на карысць менавіта такой лакалізацыі).

Звернем увагу, што, паводле сучаснага стану ведаў, эпітэт *flavi* – храналагічна першы з вядомых каляровых эпітэтаў Русі і русінаў, які больш чым на стагоддзе апераджае наступную звестку пра «каляровую» частку Русі («белую») у «Апісанні земляў», больш чым на два стагоддзі першую згадку пра «чорных русінаў» (у хроніцы Генрыха фон Мюгельна) і на тры стагоддзі першую вядомую згадку пра «чорных русінаў» (у хроніцы Канстанцкага сабору Ульрых фон Рыхенталя). Цікава, што «жоўтыя русіны» не затрымаліся ў свядомасці схаластаў. Ці не можа гэта азначаць, што «белыя русіны» і «Белая Русь» узніклі як рэакцыя на «жоўтых русінаў», як своеасаблівае ўдакладненне эпітэта Лукана-Гервазія, адаптацыя антычных звестак пад інфармацыю ітынерарыяў і іншых заходніх крыніц XII – XIII ст. (але не пад вучоную традыцыю ўсходнеславянскага свету, якой проста не існавала)? Механізм такога гіпатэтычнага пераасэнсавання пакуль што цяжка рэканструяваць. А. Кузьмін прапануе тлумачэнне колеру валасоў *flavi* як «руды, рыжы» і паведамляе, што «авторы XII в. Герборд і Эбон помещаюць на северных границах Польши «рутеннов» и по соседству с ними неких «флавоов». Здесь, возможно, речь идет о родственных племенах или даже об одном и том же племени: «рутенн» – это «рыжие» из кельтского, а «флавы» – то же самое из латинского» [5, с. 67]. На жаль, нам не ўдалося адшукаць згаданых інфарматараў Кузьміна і да яго інтэрпрэтацый аўтар схільны ставіцца насцярожана. Калі заходнееўрапейскія схаласты XII – XIII ст. (а магчыма, і іх візантыйскія сучаснікі) сапраўды трактавалі эпітэт *flavi* як указанне на колер валасоў (русы?), тады можна дапусціць яго пераход у белы колер, але гэта толькі адна з магчымасцей, занадта ненадзейная нават у якасці працоўнай гіпотэзы пры сучасным стане вывучанасці схаластычнай літаратуры ў Беларусі.

ЛІТАРАТУРА

1. **Белы А.** Ізноў пра пачаткі Белай Русі // *Białoruskie zeszyty historyczne*. – Białystok, 2005. – V. 23.
2. **Белы А.** Хроніка «Белай Русі». Нарыс гісторыі адной геаграфічнай назвы. – Мн.: Энцыклапедыкс, 2000. – С. 40.
3. **Гервасий Тильберийский.** Императорские досуги // Матузова В.И. Английские средневековые источники IX – XIII вв. – М.: Наука, 1979.
4. **Дворецкий И.Х.** Латинско-русский словарь. – М., 1986.

5. Кузьмин А.Г. Об этнической природе варягов // Вопросы истории. – 1974. – № 11.
6. Лукан Марк Анней. Фарсалия, или поэма о гражданской войне. – М., Л.: Изд-во АН СССР, 1951.
7. Назаренко А.В. Имя «Русь» в древнейшей западноевропейской языковой традиции (9 – 12 века) // Древняя Русь на международных путях. Междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических связей 9 – 12 веков. – М.: Языки русской культуры, 2001. – С. 44.
8. Шушарин В.П. Русско-венгерские отношения в IX в. // Международные связи России до XVII в. – М., 1961. – С. 137, прим. 30.
9. Chronici Hungarici compositio saeculi XIV // Scriptores Rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum: In 2 vols. – Budapestini: Academia Litter. Hungarica, 1937 – 1938. – V. 1. – P. 257.
10. Łatyszzonek O. Pierwsze wzmianki o «Białej Rusi» i «Białych rusinach» // Białoruskie zeszyty historyczne. – V. 21. – Białystok, 2004.
11. White Russia to Belarus ? // Annus Albaruthenicus. – V. 5. – Kryniki, 2004.

SUMMARY

Yellow Ruthenians (flavi Rutheni) are first mentioned in the Western scholastic literature in Otia Imperialia treatise by Gervasius of Tilbury, English scholiast of the XII century who worked in Arles in the southern France. But flavi Rutheni of this treatise are mentioned in the direct citation of the Roman poem of the I century AD by Marcus Annaeus Lucanus, – Pharsalia or The Civil War. Lucanus surely did not know anything about Ruthenia, the land of the Eastern Slavonic peoples. His Rutheni are one of the Gallic tribes that settled in the south of today's France, in Rhone basin, long ago before Christ. There is no direct relation between this Rutheni and the Ruthenians of the scholarly literature of the Middle Ages and the New Time, except for the perceived continuity which existed only in minds of the scholars. The term flavi seems to be the first known 'colour' attribute of Ruthenia (Rus), mentioned more than 100 years before the Ruscia Alba of the Descriptiones terrarum in the so-called Dublin manuscript. It is possible that Ruscia Alba and rutheni albi of the XIII century emerged in the consciousness of the Western scholastic monks as a further development of the flavi Rutheni of Gervasius – Lucanus.